

ΨΗΦΙΑΚΕΣ ΔΕΞΙΟΤΗΤΕΣ, ΝΕΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΚΑΙ ΨΗΦΙΑΚΟ ΧΑΣΜΑ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΥΡΓΙΟΣ

Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ελλάδα
nikolaos.kyrgios@gmail.com

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΘΑΝΟΣ

Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ελλάδα
ththanos@uoi.gr

■ ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών και του διαδικτύου έχει μεγάλες επιπτώσεις στην εκπαίδευση, ειδικά στο πανεπιστήμιο, οι οποίες επιδρούν στη διδασκαλία και τη μάθηση. Οι εξελίξεις αυτές είναι φανερές και στην Ελλάδα, στην οποία συντελείται ταχύτατα ο ψηφιακός μετασχηματισμός. Παράλληλα, μεγαλώνουν οι διαφορές στις ψηφιακές δεξιότητες για τη χρήση του διαδικτύου που βαθαίνουν το ψηφιακό χάσμα. Στο παρόν άρθρο εξετάζονται αυτές οι διαφορές ανάμεσα στους φοιτητές και τους καθηγητές, σε σχέση με το ψηφιακό χάσμα στο πανεπιστήμιο. Αξιοποιείται η θεωρία του Bourdieu για την ερμηνεία των δεδομένων που προέρχονται από στατιστικές πηγές και μια έρευνα σε φοιτητές για το ψηφιακό χάσμα στο ελληνικό πανεπιστήμιο. Τα δεδομένα δείχνουν ότι οι ψηφιακές δεξιότητες των φοιτητών και των καθηγητών για τη χρήση του διαδικτύου στη μάθηση και τη διδασκαλία είναι ελλιπείς. Οι καθηγητές χρησιμοποιούν λιγότερο από τους φοιτητές το διαδίκτυο, επειδή είναι μεγαλύτερης ηλικίας. Το ψηφιακό χάσμα μεγαλώνει, γιατί οι ψηφιακές δεξιότητες εξαρτώνται από πολλούς παράγοντες, δημογραφικούς, οικονομικούς, κοινωνικούς αλλά και πολιτισμικούς. Επηρεάζει τη χρήση του διαδικτύου και οξύνει τις ανισότητες. Το ψηφιακό χάσμα χρειάζεται να μειωθεί με κατάλληλες πρακτικές για την υποστήριξη των φοιτητών και των καθηγητών. Είναι μια δύσκολη προσπάθεια, γιατί υπάρχουν εξωγενείς και ενδογενείς αιτίες που εμποδίζουν την ανώτατη εκπαίδευση να αναπτύσσει και να ανανεώνει τις ψηφιακές δεξιότητες, ώστε να μειωθεί το ψηφιακό χάσμα.

Λέξεις κλειδιά: ψηφιακές δεξιότητες, χρήση διαδικτύου, πολιτισμικό κεφάλαιο, ψηφιακό χάσμα, πανεπιστήμιο

DIGITAL SKILLS, NEW FORMS OF CULTURAL CAPITAL AND DIGITAL DIVIDE IN THE UNIVERSITY

NIKOLAOS KYRGIOS

Phd, University of Ioannina, Greece
nikolaos.kyrgios@gmail.com

THEODOROS THANOS

Professor, University of Ioannina, Greece
ththanos@uoi.gr

ABSTRACT

The development of new technologies and the internet has great implications in education, especially in the university, that affect teaching and learning. These implications are also evident in Greece, where the digital transformation is taking place rapidly. At the same time, the differences in digital skills for using the internet are growing, widening the digital divide. This paper examines these differences between students and academic staff, in relation to the digital divide, in higher education. Bourdieu's theory is used for the interpretation of the data derived from statistical sources and a research conducted on Greek university students about the digital divide. The data shows that the digital skills of students and staff for using the internet in the learning and teaching are often lacking. Professors use the internet less, especially those who are older. The digital divide is widening, because the development of digital skills depends on demographic, economic, social and cultural factors. This results in significant differences in internet use, that deepen inequalities. The digital divide needs to be reduced with appropriate practices to support students and professors. This is difficult, because there are endogenous and exogenous causes that prevent the higher education to develop and renew digital skills of students and staff.

Keywords: digital skills, use of internet, cultural capital, digital divide, university

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών και ιδιαίτερα του διαδικτύου έχει τεράστια επίδραση στο πανεπιστήμιο τις τελευταίες δεκαετίες. Προσφέρει νέες δυνατότητες για την αναβάθμιση της μάθησης και της διδασκαλίας, αλλά προκαλεί και σοβα-

ρά προβλήματα. Τα προβλήματα αυτά οφείλονται στην απουσία των κατάλληλων προϋποθέσεων για την αξιοποίηση του διαδικτύου στη διδασκαλία και τη μάθηση, αλλά και στους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους αντιμετωπίζουν τη χρήση του διδάσκοντες και διδασκόμενοι, με αποτέλεσμα να μεγαλώνει το ψηφιακό χάσμα (Gouga & Kamarianos, 2007). Επειδή όμως το ψηφιακό χάσμα πρώτου επιπέδου, που σχετίζεται με την πρόσβαση στο διαδίκτυο, έχει επιλυθεί, οι έρευνες εστιάζονται στη χρήση του διαδικτύου και στις νέες μορφές του ψηφιακού χάσματος. Σύμφωνα με τα ευρήματά τους, το ψηφιακό χάσμα δεύτερου και τρίτου επιπέδου συνδέεται με τη χρήση του διαδικτύου που εξαρτάται από τις ψηφιακές δεξιότητες και τον ψηφιακό γραμματισμό (Van Dijk, 2005). Αυτοί οι παράγοντες διαμορφώνουν την κουλτούρα και διαφοροποιούν συχνά το ενδιαφέρον φοιτητών και καθηγητών αναφορικά με τη χρήση του διαδικτύου ως εργαλείου για τη διδασκαλία και τη μάθηση.

Ο όρος «ψηφιακές δεξιότητες» αναφέρεται σε ένα σύνολο διαφόρων δεξιοτήτων που σε πολλές περιπτώσεις δεν αποτελούν απλώς δεξιότητες. Είναι ένας συνδυασμός στάσεων και συμπεριφορών, τεχνογνωσίας, συνηθειών, τρόπου ζωής, προτύπων και κριτικών αντιλήψεων που συνδέονται μεταξύ τους και λειτουργούν συμπληρωματικά.

Ο όρος «ψηφιακός γραμματισμός» αναφέρεται στις γνώσεις, τις στάσεις και τις ικανότητες των ατόμων να χρησιμοποιούν τα κατάλληλα ψηφιακά εργαλεία για τον εντοπισμό, την αποθήκευση, τη διαχείριση, την ανάλυση και τη σύνθεση των ψηφιακών πόρων και την αξιολόγησή τους για τη δημιουργία νέας γνώσης, μέσων για την επικοινωνία, στο πλαίσιο συγκεκριμένων καταστάσεων (Martin, 2005). Τα τελευταία χρόνια, ο όρος «ψηφιακές δεξιότητες» τείνει να αντικαταστήσει τους όρους «ψηφιακός» ή «πληροφοριακός γραμματισμός», που αναφέρονται ουσιαστικά στις ψηφιακές δεξιότητες. Προτιμάται ο γενικός όρος «ψηφιακές δεξιότητες», του οποίου το περιεχόμενο είναι ευρύτερο. Αναφέρεται όχι μόνο στις γνώσεις και στις στάσεις, αλλά και στους τύπους αλληλεπίδρασης και επικοινωνίας, στην επίδραση των κοινωνικών και ψυχολογικών παραγόντων που επηρεάζουν τα κίνητρα ή τους στόχους των χρηστών.

Υπάρχουν διάφοροι τύποι ψηφιακών δεξιοτήτων και η μέτρησή τους γίνεται με ποικίλα κριτήρια, εργαλεία και ταξινομήσεις σε μεγάλα και αντιπροσωπευτικά δείγματα πληθυσμού. Οι ερευνητές διακρίνουν συνήθως τέσσερις τύπους: τις λειτουργικές, τις τυπικές, τις δεξιότητες πληροφόρησης και τις στρατηγικές δεξιότητες.

Σύμφωνα με τις έρευνες, υπάρχουν μεγάλες διαφορές στις ψηφιακές δεξιότητες των φοιτητών και των καθηγητών. Οι φοιτητές έχουν περισσότερες ψηφιακές δεξιότητες από τους καθηγητές σε σχέση με τη χρήση του διαδικτύου, λόγω

του νεαρού της ηλικίας τους. Οι διαφορές αυτές εμποδίζουν την ενσωμάτωση των νέων τεχνολογιών και διευρύνουν το ψηφιακό χάσμα, το οποίο έχει αρνητικές επιπτώσεις στη διδασκαλία και τη μάθηση.

Αυτές οι διαφορές που διευρύνουν το ψηφιακό χάσμα αποτελούν το κύριο θέμα που εξετάζεται στο παρόν άρθρο. Για την ανάλυση και την ερμηνεία του αξιοποιείται η θεωρία του πολιτισμικού κεφαλαίου του Bourdieu, η οποία βοηθά να εξηγηθεί το ψηφιακό χάσμα στη χρήση του διαδικτύου, που εξαρτάται πρωταρχικά από το υλικό κεφάλαιο, τις υποδομές και τους πόρους. Είναι όμως κυρίως συνυφασμένο με το πολιτισμικό κεφάλαιο, τις ψηφιακές δεξιότητες και τον ψηφιακό γραμματισμό, την ψηφιακή παιδεία γενικότερα, που είναι άνισα κατανεμημένη στον πληθυσμό με διαφορετικά δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά (Reisdorf, 2013). Η άνιση κατανομή μεγαλώνει, με έμμεσους τρόπους, τις ανισότητες στη χρήση του διαδικτύου, που αποτελεί σήμερα σημαντικό εργαλείο στη ζωή των ατόμων και στην εξέλιξη των κοινωνιών.

Η ύπαρξη του ψηφιακού χάσματος αποτελεί, για τον λόγο αυτό, ένα βασικό κοινωνικό ζήτημα μετά την ανάπτυξη του διαδικτύου στις αρχές του 21ου αιώνα. Στην αρχή συνδεόταν με την πρόσβαση και στη συνέχεια με τη χρήση του, η οποία παίζει σημαντικό ρόλο στην καθημερινή ζωή. Όσοι δεν έχουν τη δυνατότητα σωστής και αποτελεσματικής χρήσης βρίσκονται σε μειονεκτική θέση οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά και πολιτισμικά. Ανακύπτουν έτσι κρίσιμα ερωτήματα σχετικά με τις διαφορές στη χρήση και τα αποτελέσματά της. Το ψηφιακό χάσμα μειώνεται όσο εντατικοποιείται η χρήση, η οποία όμως εξαρτάται από δημογραφικούς κοινωνικούς παράγοντες, όπως η ηλικία, το φύλο, ο τόπος κατοικίας, η εκπαίδευση, το εισόδημα, οι ψηφιακές δεξιότητες και ο ψηφιακός γραμματισμός (Blank, Dutton, & Lefkowitz, 2019).

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Το ψηφιακό χάσμα στη χρήση του διαδικτύου, σύμφωνα με τη θεωρία του πολιτισμικού κεφαλαίου του Bourdieu, έχει σχέση με τις ανισότητες στην καλλιέργεια των ψηφιακών δεξιοτήτων και την ανάπτυξη του ψηφιακού γραμματισμού (DiMaggio & Hargittai, 2001).

Το πολιτισμικό κεφάλαιο είναι μια ιδιαίτερη μορφή κεφαλαίου, η οποία περιλαμβάνει ένα σύνολο δεικτών που αλλάζουν διαρκώς (Θάνος κ.ά., 2017). Για τον λόγο αυτό είναι δύσκολο να προσδιοριστεί, κάτι το οποίο δεν συμβαίνει με το υλικό ή το κοινωνικό κεφάλαιο (Brock, Kvansy, & Hales, 2010). Επειδή όμως το πολιτισμικό κεφάλαιο συνδέεται με την κοινωνική πραγματικότητα, είναι και αυτό

που τα άτομα μπορούν να χρησιμοποιήσουν για να αποκομίσουν τα μεγαλύτερα υλικά και κοινωνικά οφέλη.

Με βάση αυτό το σκεπτικό, η χρήση του διαδικτύου είναι άμεσα συνυφασμένη με το υπάρχον πολιτισμικό κεφάλαιο και συμβάλλει στην απόκτηση υλικού και κοινωνικού κεφαλαίου. Στο πανεπιστήμιο οι φοιτητές με χαμηλή κοινωνική προέλευση βρίσκονται συχνά σε μειονεκτική θέση, επειδή δεν διαθέτουν το πολιτισμικό κεφάλαιο για να κάνουν σωστή χρήση του διαδικτύου και να το αξιοποιήσουν για τη μάθησή τους. Σε αυτούς τους φοιτητές επενεργεί αρνητικά το οικογενειακό και το ταξικό τους έθος, που προσδιορίζει τις αξίες, τα πρότυπα, τις προτιμήσεις, τον τρόπο σκέψης και ζωής στη σύγχρονη πραγματικότητα της κυριαρχίας των νέων τεχνολογιών (Subramony, 2007). Πέραν αυτού όμως, η χρήση του διαδικτύου εξαρτάται επίσης από την κουλτούρα και τα χαρακτηριστικά του πανεπιστημίου στο οποίο επιχειρείται η ενσωμάτωσή τους, υπό την έννοια ότι μπορεί να επηρεάζουν αρνητικά ή θετικά τους φοιτητές και τους καθηγητές (Tondeur et al., 2009).

Η δυνατότητα σωστής χρήσης του διαδικτύου μπορεί, από αυτή τη σκοπιά, να θεωρηθεί μια μορφή οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά ωφέλιμου κεφαλαίου. Η άνετη και σωστή χρήση προσφέρει νέες μορφές πολιτισμικού κεφαλαίου, ενώ δείχνει ότι ο κάτοχός του είναι σε θέση να παρακολουθεί τις σύγχρονες τάσεις, είναι έμπειρος χρήστης του διαδικτύου και μπορεί να αξιοποιεί τα εργαλεία του στην προσωπική, επαγγελματική και κοινωνική του ζωή.

Με βάση αυτό το σκεπτικό, η έννοια του πολιτισμικού κεφαλαίου χρησιμοποιείται για τη μελέτη των ανισοτήτων που δημιουργούν οι νέες τεχνολογίες. Οι Emmison και Frow, βασιζόμενοι στη θεωρία του Bourdieu, κάνουν λόγο για το αντικειμενοποιημένο πολιτισμικό κεφάλαιο. Το αντικειμενοποιημένο πολιτισμικό κεφάλαιο έχει τη μορφή αντικειμένων που μπορεί να είναι πολιτιστικά αγαθά, όπως βιβλία, εικόνες, όργανα και μηχανές. Με την κατανάλωση αυτών των αγαθών πραγματοποιείται μεταβίβαση του πολιτισμικού κεφαλαίου που διαθέτουν τα αγαθά αυτά. Οι νέες τεχνολογίες ορίζονται ως πολιτισμικά πολύ σημαντικές πηγές και αναγκαίες για την κυρίαρχη κουλτούρα της μεσαίας τάξης. Σύμφωνα με την ορολογία του Bourdieu, οι νέες τεχνολογίες μπορούν να ιδωθούν ως μηχανές και μέσα απόκτησης πολιτισμικού κεφαλαίου. Το αντικειμενοποιημένο πολιτισμικό κεφάλαιο καταναλώνεται από τον χρήστη του διαδικτύου. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι τα επιχειρήματα του Bourdieu για την έννοια του πολιτισμικού κεφαλαίου βασίζονται στην υπόθεση ότι η πρόωρη έκθεση από την οικογένεια στη χρήση επιστημονικών οργάνων, μηχανών και τεχνολογίας είναι αποτελεσματική για τη διατήρηση ή την ενίσχυση των προνομίων στα παιδιά από προνομιούχες κοινωνικά οικογένειες (Emmison & Frow, 1998, σελ. 42).

Το 2002 ο Bourdieu πρόσθεσε έναν νέο τύπο πολιτισμικού κεφαλαίου που ονομάζεται «τεχνικό κεφάλαιο». Οι Brock, Kvnasy και Hales περιγράφουν τις νέες τεχνολογίες ως νέες μορφές τεχνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου, ως πηγές δράσης, καθώς ορισμένες κοινωνικές ομάδες δίνουν έμφαση στην τεχνική εξειδίκευσή τους προκειμένου να αποκομίσουν υψηλότερα εισοδήματα και να ανελιχθούν κοινωνικά. Αυτές οι μορφές κεφαλαίου συσσωρεύονται μέσω της εκπαίδευσης, των υλικών μέσων και των κοινωνικών δικτύων στα άτομα που διαθέτουν ψηφιακές δεξιότητες και τον κατάλληλο ψηφιακό γραμματισμό για τη χρήση του διαδικτύου (Brock, Kvnasy, & Hales, 2010, σελ. 1042).

Ο Bourdieu τονίζει τις διαφορές στο πολιτισμικό κεφάλαιο μεταξύ ατόμων και τάξεων. Αυτές οι διαφορές επηρεάζουν θετικά ή αρνητικά την απόκτηση περαιτέρω πολιτισμικού κεφαλαίου, όπως είναι το υλικό και το κοινωνικό κεφάλαιο που έχουν μεγαλύτερη σημασία για τους φοιτητές από τους καθηγητές. Επιπλέον, επηρεάζουν τις διαδικασίες διδασκαλίας και μάθησης στο πανεπιστήμιο, αφού η χρήση του διαδικτύου προϋποθέτει την κατοχή μιας ιδιαίτερης μορφής πολιτισμικού κεφαλαίου (Bourdieu, 1986). Καθώς δεν απαιτείται πλέον υλικό κεφάλαιο για την πρόσβαση στο διαδίκτυο, το ψηφιακό χάσμα ως προς αυτήν μειώνεται, μεγαλώνει όμως ως προς τη χρήση που αφορά τις ψηφιακές δεξιότητες και τον ψηφιακό γραμματισμό, άρα ως προς το πολιτισμικό κεφάλαιο που συνδέεται με την κοινωνική τάξη των φοιτητών (Wilson et al., 2003). Η κοινωνική τάξη, με άλλα λόγια, είναι ένας βασικός παράγοντας που προκαλεί το ψηφιακό χάσμα, γιατί επηρεάζει τη συχνότητα, την ποιότητα και τα αποτελέσματα της χρήσης του διαδικτύου.

Αυτοί που χρησιμοποιούν συχνότερα και πιο αποτελεσματικά το διαδίκτυο έχουν υψηλότερο πολιτισμικό κεφάλαιο, που συνεπάγεται υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, ανώτερο επίπεδο ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας, μεγαλύτερες προσδοκίες για το ακαδημαϊκό και επαγγελματικό τους μέλλον, ενδιαφέρον για καινοτομίες, αλλαγές και συμμετοχή στην κοινωνική ζωή (Rogers, 2003, σσ. 288-291). Αυτό σημαίνει ότι η χρήση του διαδικτύου μπορεί μεν να είναι εφικτή από όλα τα άτομα, αλλά δεν υπάρχει ισότητα στη χρήση. Όσοι έχουν υψηλό πολιτισμικό κεφάλαιο αξιοποιούν συνδέσεις υψηλής ταχύτητας, διαθέτουν τις κατάλληλες ψηφιακές δεξιότητες και τον αναγκαίο ψηφιακό γραμματισμό που τους επιτρέπουν να λειτουργούν ως εξειδικευμένοι χρήστες του διαδικτύου και να αποκομίζουν μεγαλύτερα οφέλη (Horrigán, 2007). Έτσι δημιουργείται το ψηφιακό χάσμα, το οποίο θέτει σε αμφισβήτηση τη θεωρητική άποψη ότι το διαδίκτυο προωθεί την ισότητα και τεκμηριώνει την ενίσχυση των ανισοτήτων με την καθημερινή χρήση του.

Με βάση τη θεωρία του Bourdieu, οι διαφορές χρήσης του διαδικτύου οφείλονται στις ανισότητες που προκαλούν οι διαφορές στο πολιτισμικό κεφάλαιο. Η

διαφορετική χρήση του διαδικτύου συνδέεται με τις ανισότητες και συντελεί στην αναπαραγωγή τους με την αύξηση του ψηφιακού και του κοινωνικού χάσματος (DiMaggio & Bonikowski, 2008). Όσοι προέρχονται από τις ανώτερες τάξεις και διαθέτουν πλούσιο τεχνολογικό πολιτισμικό κεφάλαιο αξιοποιούν τη χρήση του διαδικτύου για να το μετατρέπουν συνεχώς σε νέες μορφές κεφαλαίου, σημαντικές για την αναπαραγωγή των προνομίων τους. Με άλλα λόγια, η χρήση του διαδικτύου επηρεάζεται από το τεχνολογικό πολιτισμικό κεφάλαιο και τελικά συμβάλλει στην περαιτέρω αύξησή του, αλλά και στην αύξηση του υλικού ή κοινωνικού κεφαλαίου. Οι νέες μορφές κεφαλαίου επιτρέπουν την απόκτηση ή την ανανέωση των ψηφιακών δεξιοτήτων για τη χρήση του διαδικτύου, που αυξάνει τα οφέλη στη ζωή των ατόμων. Το ψηφιακό χάσμα συνδέεται συνεπώς με τις διαφορές στο τεχνολογικό πολιτισμικό κεφάλαιο που επηρεάζει τις δυνατότητες και την ποιότητα χρήσης του διαδικτύου. Η θεωρία του Bourdieu μπορεί να βοηθήσει στην κατανόηση των διαφορών και των αντιφάσεων ως προς τη χρήση του διαδικτύου στο πανεπιστήμιο.

Σύμφωνα με τη θεωρία του Bourdieu, οι διαφορές χρήσης του διαδικτύου εντοπίζονται μεταξύ καθηγητών και φοιτητών που διαθέτουν διαφορετικές μορφές τεχνολογικού και πολιτισμικού κεφαλαίου για τη χρήση του διαδικτύου. Επηρεάζουν τη διδασκαλία και τη μάθηση, μεγαλώνοντας το ψηφιακό χάσμα στην εκπαίδευση και στην επαγγελματική και κοινωνική ζωή (Van Deursen & Van Dijk, 2011). Για τον λόγο αυτό οι ψηφιακές δεξιότητες και ο ψηφιακός γραμματισμός θεωρούνται σοβαρά ζητήματα για το πανεπιστήμιο, καθώς οι σπουδές, η εργασία και η κοινωνική ζωή εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τη χρήση του διαδικτύου (Haythornthwaite, 2007).

ΨΗΦΙΑΚΕΣ ΔΕΞΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Πολλές έρευνες που ασχολούνται με το ψηφιακό χάσμα στο πανεπιστήμιο αναγνωρίζουν ότι η χρήση του διαδικτύου έχει επηρεάσει βαθιά τις παραδοσιακές μεθόδους μάθησης και διδασκαλίας, οι οποίες αλλάζουν συνεχώς με τα νέα εργαλεία του διαδικτύου, την ηλεκτρονική μάθηση και την ανοικτή ή εξ αποστάσεως εκπαίδευση (Haythornthwaite & Andrews, 2011). Σε αυτό το νέο πλαίσιο, το ψηφιακό χάσμα αποτελεί ένα σημαντικό πρόβλημα που αυξάνει τις ανισότητες. Υπάρχουν σημαντικές διαφορές στις ψηφιακές δεξιότητες μεταξύ φοιτητών και φοιτητών και καθηγητών, οι οποίες οφείλονται στη διαφορά ηλικίας, στο εκπαιδευτικό υπόβαθρο και στην κοινωνική καταγωγή ή θέση. Το κύριο ερώτημα που τίθεται εν προκειμένω είναι με ποιους τρόπους μπορούν να ξεπεραστούν ή τουλάχιστον να

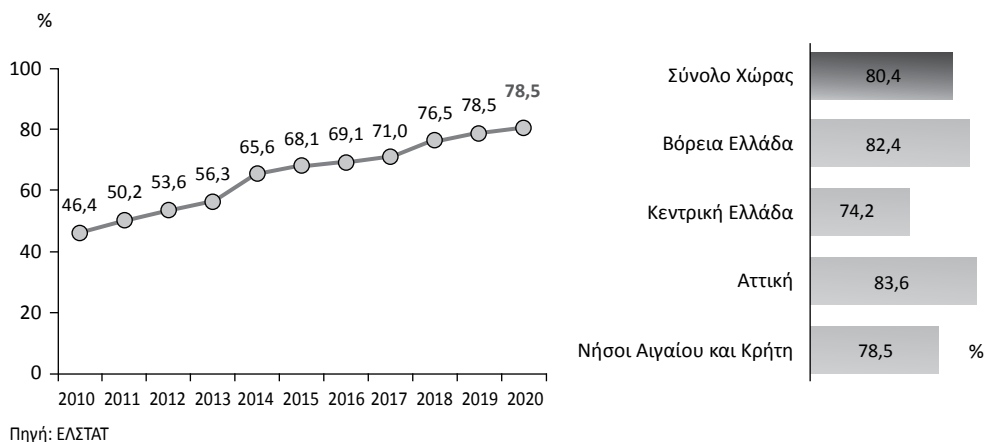
μειωθούν οι διαφορές στις ψηφιακές δεξιότητες. Στις σχετικές συζητήσεις περιγράφονται πρωτοβουλίες και στρατηγικές στις οποίες επαναλαμβάνεται συχνά ότι η χρήση εκπαιδευτικών μέσων μπορεί να επιλύσει το πρόβλημα.

Η έμφαση που δίνεται στην εκπαίδευση είναι εμφανής, για παράδειγμα, στο σχέδιο δράσης για την ψηφιακή εκπαίδευση (2021-2027) από την Ευρωπαϊκή Ένωση, στο πλαίσιο της πολιτικής που αποσκοπεί να υποστηρίξει πρακτικές για την προσαρμογή στην ψηφιακή εποχή των συστημάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης των κρατών μελών. Το σχέδιο δράσης για την ψηφιακή εκπαίδευση έχει όραμα τη δημιουργία μιας υψηλής ποιότητας, ισότιμης και χωρίς αποκλεισμούς ευρωπαϊκής ψηφιακής εκπαίδευσης. Θεωρεί αναγκαία τη συνεργασία για την ψηφιακή εκπαίδευση και υπογραμμίζει τη μετάβασή της στην ψηφιακή εποχή, με στόχο την παροχή ευκαιριών για την αναβάθμιση της ποιότητας και της ποσότητας της διδασκαλίας σχετικά με τις νέες τεχνολογίες, την ψηφιοποίηση των διδακτικών και παιδαγωγικών μεθόδων και τη δημιουργία των υποδομών για τη διευκόλυνση της μάθησης χωρίς αποκλεισμούς. Για την επίτευξη του στόχου αυτού καθορίζει δύο τομείς προτεραιότητας:

- α. Την ανάπτυξη ενός οικοσυστήματος ψηφιακής εκπαίδευσης υψηλών επιδόσεων, με δράσεις σχετικές με τις υποδομές, τον σχεδιασμό και την ανάπτυξη των ψηφιακών ικανοτήτων, ιδιαίτερα των εκπαιδευτικών, και την αναβάθμιση της ποιότητας του μαθησιακού περιεχομένου.
- β. Την ενίσχυση των ψηφιακών δεξιοτήτων και ικανοτήτων για τον ψηφιακό μετασχηματισμό, με ειδικές δράσεις από μικρή ηλικία, τον ψηφιακό γραμματισμό, την εκπαίδευση στην πληροφορική για τη γνώση και κατανόηση των τεχνολογιών, όπως η τεχνητή νοημοσύνη. Επίσης, με δράσεις για υψηλού επιπέδου ψηφιακές δεξιότητες που προετοιμάζουν τους ειδικούς στον ψηφιακό τομέα, όπως και την ισότιμη εκπροσώπηση των γυναικών στις ψηφιακές σπουδές και σταδιοδρομίες (<https://education.ec.europa.eu/el/focus-topics/digital-education/action-plan>).

Σύμφωνα με διαθέσιμα εθνικά και διεθνή στατιστικά δεδομένα, καθώς και ορισμένα δεδομένα από μια ποσοτική και ποιοτική έρευνα σε φοιτητές που πραγματοποιήθηκε το 2018, φαίνεται ότι μια τέτοια προοπτική υπονομεύεται από εξωτερικούς και εσωτερικούς παράγοντες στο πανεπιστήμιο, υπάρχει δηλαδή πρόβλημα, όπως υποστηρίζει και ο Van Dijk (2006).

Από την έρευνα για τη χρήση του διαδικτύου, που πραγματοποίησε η Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία σε ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα 2.400 ενήλικων με τη μεθοδολογία της Eurostat, προκύπτει ότι η χρήση του διαδικτύου στο σύνολο του πληθυσμού και κατά γεωγραφική περιοχή είναι αρκετά υψηλή, όπως φαίνεται στα Γραφήματα 1 και 2.

Γράφημα 1. Πρόσβαση στο διαδίκτυο από την κατοικία, 2010-2020

Γράφημα 2. Πρόσβαση στο διαδίκτυο κατά μεγάλη γεωγραφική περιοχή (NUTS1), 2020

Νέα δεδομένα από το έτος 2021 αναφορικά με τη χρήση του διαδικτύου στις δραστηριότητες μάθησης για εκπαιδευτικούς, επαγγελματικούς ή προσωπικούς σκοπούς δείχνουν αύξηση 81,3% των χρηστών που παρακολούθησαν online σεμινάρια ή μαθήματα και αύξηση 104,1% των χρηστών που αξιοποίησαν online εκπαιδευτικό υλικό (οπτικοακουστικό υλικό, software, ηλεκτρονικά εγχειρίδια, εφαρμογές). Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι οι μαθητές, φοιτητές και σπουδαστές αποτελούσαν μόνο το 7,8% του πληθυσμού αναφοράς της έρευνας (πληθυσμός ηλικίας από 16 έως 74 ετών) (ΕΛΣΤΑΤ, 2021). Τα πιο ενδιαφέροντα δεδομένα προκύπτουν από τις απαντήσεις σε ερωτήματα που τέθηκαν για πρώτη φορά και συσχετίζονται με τις ψηφιακές δεξιότητες. Σύμφωνα με αυτά, ένας στους δύο χρήστες ηλικίας 16-74 ετών (ποσοστό 48,6%) είχε τις ψηφιακές δεξιότητες και έκανε χρήση του διαδικτύου, αναζητώντας σε αυτό πληροφορίες που θεώρησε αναληθείς ή αμφισβητήσιμες. Από αυτούς, οι 6 στους 10 (60,7%) που είδαν τις πληροφορίες έλεγξαν κατά πόσο ήταν αληθείς. Οι 4 στους 10 (39,3%) που είδαν τις πληροφορίες δεν έλεγξαν την ακρίβειά τους επειδή γνώριζαν ότι αυτές δεν προέρχονταν από αξιόπιστες πηγές ή επειδή δεν διέθεταν τις κατάλληλες ψηφιακές δεξιότητες.

Τα παραπάνω δεδομένα δείχνουν ότι υπάρχουν διαφορές στη χρήση του διαδικτύου. Υπάρχει χάσμα μεταξύ αγροτικών και αστικών νοικοκυριών. Οι διαφορές δείχνουν ότι το χάσμα με βάση την κοινωνική τάξη και τον πλούτο παραμένει. Οι διαφορές είναι μεγαλύτερες ανάλογα με το επίπεδο εκπαίδευσης. Θα μπορούσε έτσι να διατυπωθεί η υπόθεση ότι οι φοιτητές μαθαίνουν πολλά για τη χρήση του

διαδικτύου στο πανεπιστήμιο. Αυτό μάλλον δεν ισχύει, αλλά δικαιολογεί το ενδιαφέρον για τη συμβολή του πανεπιστημίου στις ψηφιακές δεξιότητες. Πολλές από τις ψηφιακές δεξιότητες των φοιτητών όμως σχετίζονται με τη χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης που διαφοροποιείται με την ηλικία (Dutton & Blank, 2013).

Τα στατιστικά στοιχεία δείχνουν ότι οι ψηφιακές δεξιότητες δεν είναι ανεπτυγμένες στον αναμενόμενο βαθμό και ότι υπάρχουν ανισότητες στον πληθυσμό όσον αφορά την πρόσβαση και τη χρήση στο διαδίκτυο. Οι πολιτικές για την επίλυση του προβλήματος δίνουν έμφαση στην αξιοποίηση της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Στην πλειονότητά τους οι νέοι διαθέτουν περισσότερες δεξιότητες και είναι πιο εξοικειωμένοι με τη χρήση του διαδικτύου από ό,τι οι μεγαλύτεροι σε ηλικία.

ΟΙ ΨΗΦΙΑΚΕΣ ΔΕΞΙΟΤΗΤΕΣ ΩΣ ΜΟΡΦΗ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Οι φοιτητές που συμμετείχαν στην έρευνα θεωρούσαν ότι έχουν επαρκείς ψηφιακές δεξιότητες για τη χρήση του διαδικτύου. Έμαθαν να το χρησιμοποιούν με τη βοήθεια ατόμων από το οικογενειακό τους περιβάλλον ή μόνοι τους, στο μάθημα της Πληροφορικής στο σχολείο, χωρίς να παρακολουθήσουν κάποιο ειδικό πρόγραμμα κατάρτισης. Χρησιμοποιούσαν το διαδίκτυο από την παιδική τους ηλικία και πέρασαν μεγάλο μέρος της ζωής τους παίζοντας και αξιοποιώντας το διαδίκτυο για τα μαθήματα στο σχολείο.

Όταν ρωτήθηκαν για ποιους λόγους χρησιμοποιούν το διαδίκτυο, ανέδειξαν κυρίως λόγους ψυχαγωγίας και επικοινωνίας. Λίγοι ήταν εξοικειωμένοι με τη χρήση του διαδικτύου για την πρόσβαση στην επιστημονική γνώση. Πίστευαν ωστόσο ότι θα μπορούσαν να χρησιμοποιούν το διαδίκτυο και για τον σκοπό αυτό.

Οι φοιτητές περιέγραψαν τις εμπειρίες και τις δραστηριότητές τους όταν χρησιμοποιούν το διαδίκτυο για τη διδασκαλία και τη μάθηση, καθώς και τη συνεργασία με τους καθηγητές, που θεωρούν ότι τις περισσότερες φορές δεν είναι ουσιαστική, τουλάχιστον στις θεωρητικές σχολές.

Τα δεδομένα που προέκυψαν για το ψηφιακό χάσμα υποστηρίζουν ότι αυτό οφείλεται:

- α. Στην επίδραση των δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών στις ψηφιακές δεξιότητες για τη χρήση του διαδικτύου για τη μάθηση και τη διδασκαλία.
- β. Στην έλλειψη υποδομών, ειδικά στις θεωρητικές σχολές, όπου δεν υπάρχουν υπολογιστές και προβολείς για παρουσιάσεις στις τάξεις (Tsipalkides, Kyrgios, & Sianou, 2015).

- γ. Στις ελλειπείς ψηφιακές δεξιότητες για την ανεύρεση και την αξιοποίηση της επιστημονικής γνώσης. Οι περισσότεροι φοιτητές έχουν ψηφιακές δεξιότητες για τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και τη χρήση του διαδικτύου για γραφειοκρατικά θέματα, για την εκπόνηση κάποιων εργασιών και για τις εξετάσεις.
- δ. Στις ελλειπείς ψηφιακές δεξιότητες και στην κουλτούρα των καθηγητών που δεν εμπιστεύονται τη χρήση του διαδικτύου για την εύρεση και αξιοποίηση έγκυρων επιστημονικών γνώσεων και πληροφοριών. Οι συνθήκες δεν τους επιτρέπουν να βοηθήσουν τους φοιτητές να εξοικειωθούν με τη χρήση του διαδικτύου για τον εντοπισμό και τη διαχείριση της επιστημονικής γνώσης. Ορισμένοι χρησιμοποιούν ελάχιστα το διαδίκτυο για να έχουν πρόσβαση σε έρευνες και γνώσεις σχετικές με το αντικείμενό τους. Προτιμούν την προσωπική συνεργασία με τους φοιτητές και σε ειδικές περιπτώσεις στέλνουν απαντήσεις μέσω e-mail. Δεν έχουν τη δυνατότητα να αξιοποιήσουν το διαδίκτυο στη διδασκαλία, γιατί δεν υπάρχουν τα μέσα και οι υποδομές στις τάξεις. Μερικοί καθηγητές αναγκάζονται να φέρνουν τους δικούς τους φορητούς υπολογιστές για να κάνουν παρουσιάσεις και να εμφανίσουν διαφάνειες σε μια οθόνη. Επειδή δεν διαθέτουν επαρκείς ψηφιακές δεξιότητες και τον απαιτούμενο ψηφιακό γραμματισμό, αδυνατούν να βοηθήσουν τους φοιτητές να εξοικειωθούν με τις τεχνικές αναζήτησης και επεξεργασίας της έγκυρης επιστημονικής γνώσης.

Η πραγματικότητα αυτή σχετίζεται με την ηλικία των καθηγητών που εργάζονται στο πανεπιστήμιο, οι οποίοι σε υψηλό ποσοστό είναι πολύ μεγαλύτεροι από τους φοιτητές – έχουν ηλικία συνήθως άνω των 50 ετών. Παρότι η έρευνα και η εκπαίδευση στο πανεπιστήμιο συνδέονται στενά με τη χρήση του διαδικτύου και τον ψηφιακό γραμματισμό, το ψηφιακό χάσμα οφείλεται στη διαφορά ηλικίας καθηγητών και φοιτητών, που συχνά καθορίζει τις εμπειρίες από τη χρήση του διαδικτύου. Οι καθηγητές διαθέτουν υψηλού επιπέδου παραδοσιακές δεξιότητες γραμματισμού, αλλά δεν είναι απαραίτητως ψηφιακά εγγράμματοι. Ορισμένοι μάλιστα, ειδικά στις θεωρητικές σχολές, διάκινται θετικά στον παραδοσιακό τρόπο εργασίας και διδασκαλίας, ειδικά όταν η έρευνα του γνωστικού τους αντικειμένου δεν έχει πλήρως ψηφιοποιηθεί. Υπάρχει λοιπόν ψηφιακό χάσμα που οφείλεται στη διαφορά υιοθέτησης των νέων τεχνολογιών, και ειδικά ψηφιακών δεξιοτήτων και ψηφιακού γραμματισμού, μεταξύ καθηγητών και φοιτητών. Οι μεγαλύτεροι στην ηλικία καθηγητές δεν διδάσκουν στους φοιτητές τις απαραίτητες ψηφιακές δεξιότητες για την αξιοποίηση του διαδικτύου στη μάθηση και τη διδασκαλία επειδή δεν τις κατέχουν οι ίδιοι. Επιπλέον, κάποιοι καθηγητές αποφεύγουν τη χρήση του διαδικτύου, κρίνουν ως αναξιόπιστες τις πηγές του στην τάξη και συχνά συνδέουν τη χρήση του διαδικτύου με λογοκλοπή εκ μέρους των φοιτητών για τη συγγραφή των εργασιών.

Για αυτούς τους καθηγητές, η χρήση της γρήγορης πρόσβασης στις επιστημονικές πληροφορίες μέσω του διαδικτύου είναι μη έγκυρη, γι' αυτό και δεν μεταβιβάζουν τον ψηφιακό γραμματισμό στους φοιτητές τους.

Η παραπάνω κατάσταση αποτελεί μια άλλη μορφή ψηφιακού χάσματος που εμποδίζει την καλλιέργεια των ψηφιακών δεξιοτήτων και της ψηφιακής παιδείας, και έρχεται δυνητικά σε αντίθεση με τις απαιτήσεις και τις προτεραιότητες των πολιτικών. Αυτές οι απρόβλεπτες συνθήκες σημαίνουν ότι ούτε οι φοιτητές ούτε οι καθηγητές βασίζονται συχνά στο διαδίκτυο για κύρια παιδαγωγικά θέματα σχετικά με τη μάθηση και τη διδασκαλία. Έτσι, η συμβολή του πανεπιστημίου, ως ανώτερου εκπαιδευτικού θεσμού, στη βελτίωση των ψηφιακών δεξιοτήτων για τη χρήση του διαδικτύου υπονομεύεται εκ των έσω, από ενδογενείς παράγοντες. Το αποτέλεσμα είναι ότι διευρύνονται το τεχνολογικό χάσμα και το ψηφιακό χάσμα μεταξύ των γενεών ως προς τη χρήση του διαδικτύου για ακαδημαϊκούς σκοπούς, για δραστηριότητες που σχετίζονται με τη μάθηση και τη διδασκαλία.

Αναμφίβολα, οι νεότεροι καθηγητές ενδιαφέρονται περισσότερο για τις νέες τεχνολογίες και χρησιμοποιούν συχνότερα το διαδίκτυο, καθώς πιστεύουν στην αξία του. Οι φοιτητές μπορεί να ωφεληθούν από αυτούς και να μάθουν ότι οι ψηφιακές δεξιότητές τους δεν αρκούν για την αναζήτηση επιστημονικών γνώσεων.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η ανάλυση που προηγήθηκε δείχνει ότι υπάρχουν ποικίλες μορφές ψηφιακού χάσματος στο ελληνικό πανεπιστήμιο. Υπάρχει επίσης άλλο ένα είδος χάσματος: το πολιτισμικό ψηφιακό χάσμα. Οι αιτίες του δεν είναι φανερές, όπως αυτές του ψηφιακού χάσματος το οποίο οφείλεται σε οικονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες. Αντίθετα, το πολιτισμικό ψηφιακό χάσμα οφείλεται κυρίως σε πολιτισμικούς παράγοντες, οι οποίοι δεν είναι εύκολο να εντοπιστούν, αλλά ασκούν ισχυρή επίδραση. Η θεωρία του Bourdieu είναι ένα χρήσιμο εργαλείο για την ερμηνεία του ψηφιακού χάσματος στο πανεπιστήμιο ως αποτέλεσμα των διαφορών σε μορφές πολιτισμικού κεφαλαίου που σχετίζονται με τις ανισότητες.

Οι ψηφιακές δεξιότητες και ο ψηφιακός γραμματισμός αντιπροσωπεύουν νέες μορφές πολιτισμικού κεφαλαίου το οποίο είναι άνισα κατανομημένο. Η γενιά που μεγάλωσε με το διαδίκτυο είναι συνήθως πιο ευνοημένη ψηφιακά από τους μεγαλύτερους σε ηλικία ανθρώπους (Boyd, 2014).

Το ψηφιακό χάσμα είναι συνεπώς ένα σύνθετο φαινόμενο που μπορεί να αποδοθεί σε πολλούς παράγοντες. Ένας παράγοντας είναι οι διαφορές στην ηλικία μεταξύ φοιτητών και καθηγητών, που οδηγούν σε διαφορές στην κατοχή του πολι-

τισμικού και τεχνικού κεφαλαίου. Οι φοιτητές, όντας νεότεροι σε ηλικία και εξοικειωμένοι με τις νέες τεχνολογίες, πολύ πιο συχνά από τους καθηγητές διαθέτουν τις ψηφιακές δεξιότητες για να κάνουν χρήση του διαδικτύου, δεν έχουν όμως τις κατάλληλες δεξιότητες για μάθηση μέσω αυτού (Hargittai & Hinnant, 2008). Οι διαφορές οφείλονται και στην κοινωνική τους καταγωγή. Οι φοιτητές που έχουν εύπορους γονείς με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης βρίσκονται σε πιο πλεονεκτική θέση. Αντίθετα, οι φοιτητές που προέρχονται από ευάλωτες ομάδες μειονεκτούν στις ψηφιακές δεξιότητες που έχουν σχέση με τις σπουδές τους.

Η κουλτούρα και οι υποδομές των πανεπιστημίων αντιπροσωπεύουν έναν ευνοϊκό χώρο για τη διάδοση και τη χρήση του διαδικτύου. Ακόμη και αν το πανεπιστήμιο δεν παρέχει στους φοιτητές τη δυνατότητα να καλλιεργήσουν τις ψηφιακές δεξιότητές τους και τον ψηφιακό γραμματισμό, είναι σαφές ότι οι πτυχιούχοι είναι περισσότερο εγγράμματοι ψηφιακά και έχουν ανεπτυγμένες τις ψηφιακές τους δεξιότητες.

Η παραπάνω ανάλυση δίνει μια εξήγηση στο ερώτημα γιατί το πανεπιστήμιο δεν μπορεί να μειώσει το ψηφιακό χάσμα μεταξύ των φοιτητών και δεν διαδραματίζει τον ρόλο που αναμένεται από αυτό στην ανάπτυξη των ψηφιακών δεξιοτήτων και στην καλλιέργεια του ψηφιακού γραμματισμού των φοιτητών. Τίθεται έτσι σε αμφισβήτηση η άποψη στην οποία βασίζονται οι προτεινόμενες δράσεις και πολιτικές για την ανάπτυξη των ψηφιακών δεξιοτήτων και την αντιμετώπιση του ψηφιακού χάσματος. Εξετάζοντας τον τρόπο χρήσης του διαδικτύου και τις ανισότητες στο πολιτισμικό κεφάλαιο, προκύπτει το συμπέρασμα ότι οι πρακτικές πρέπει να λάβουν υπόψη πολλές παραμέτρους που υπονομεύουν τις προσπάθειες. Συνδέονται με τις ειδικές λειτουργίες του πανεπιστημίου σε σχέση με την παραγωγή, τη διδασκαλία και τη μετάδοση της έγκυρης επιστημονικής γνώσης.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Blank, G., Dutton, W. H., & Lefkowitz, J. (2020). Oxis 2019: Digital divides in Britain are narrowing but deepening. Available at SSRN 3522083.
- Bourdieu, P. (2013). *Η Διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*. Αθήνα: Πατάκης.
- Brock, A., Lynette, K., & Kayla, H. (2010). Cultural appropriations of technical capital. *Information, Communication & Society*, 13(7), 1040-1059.
- DiMaggio, P., & Hargittai, E. (2001). Digital inequality: from unequal access to differentiated use: a literature review and agenda for research on digital inequality. Available at <http://www.eszter.com/research/pubs/dimaggio-et-al-digitalinequality.pdf>
- DiMaggio, P., Hargittai, E., Celeste, C., & Shafer, S. (2004). From unequal access to differentiated use: A literature review & agenda for research on digital inequality. In K. Neckerman (ed.), *Social Inequality* (pp. 355-400). New York: Russell Sage Foundation.

- Dutton, W., & Blank, G. (2013). Cultures of the Internet: the Internet in Britain. Available at: <http://oxis.oii.ox.ac.uk/wp-content/uploads/2014/11/OxIS-2013.pdf>
- Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία - ΕΛΣΤΑΤ (2021). Έρευνα χρήσης τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνίας από νοικοκυριά και άτομα – χρήση ηλεκτρονικού εμπορίου – απόρρητο και προστασία της ιδιωτικής ζωής και των προσωπικών δεδομένων. Δελτίο Τύπου, Αθήνα 8 Δεκεμβρίου 2021.
- Ευρωπαϊκή Ένωση (2021). Σχέδιο δράσης για την ψηφιακή Εκπαίδευση (2021-2027). <https://education.ec.europa.eu/el/focus-topics/digital-education/action-plan>
- Eynon, R. (2010). Supporting the “digital natives”: What is the role of schools? *Proceedings of the 7th international conference on networked learning*. Available at: <http://ssrn.com/abstract=2206931>
- Foon Hew, K. (2011). Students' and teachers' use of Facebook. *Computers in Human Behavior*, 27(2), 662-676.
- Gouga, G., & Kamarianos I. (2007). Exploring the digital gap: technology, culture and society. *The International Journal of Technology, Knowledge and Society*, 3(4), 75-80.
- Greenhow, C., & Robelia, B. (2009). Old communication, new literacies: Social network sites as social learning resources. Available at: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1083-6101.2009.01484.x/full>
- Hargittai, E., & Hinnant, A. (2008). Digital inequality differences in young adults' use of the Internet. *Communication Research*, 35(5), 602-621.
- Hargittai, E., & Shafer, S. (2006). Differences in actual & perceived online skills: The role of gender. *Social Science Quarterly*, 87(2), 432-448.
- Θάνος, Θ. (2012). *Εκπαίδευση και Κοινωνική Αναπαραγωγή στη Μεταπολεμική Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Θάνος, Θ., Καμαριανός, Ι., Κυρίδης, Α., Παυλή-Κορρέ, Μ., & Τουρτούρας, Χ. (2017). *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Εισαγωγή σε βασικές έννοιες και θεματικές*. Αθήνα: Gutenberg.
- Hargittai, E. (2007). A framework for studying differences in people's digital media uses. In N. Kutscher & H. Otto (eds.), *Cyberworld Unlimited* (pp. 121-137). Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften/GWV Fachverlage GmbH.
- Hargittai, E., & Hinnant, A. (2008). Digital inequality: differences in young adults' use of the Internet. *Communication Research*, 35(5), 602-621.
- Haythornthwaite, C. (2007). Social facilitators and inhibitors to online fluency. *40th annual Hawaii international conference on system sciences (HICSS '07)*. Available at: <http://www.computer.org/csdl/proceedings/hicss/2007/2755/00/27550067a-abs.html>
- Haythornthwaite, C., & Andrews, R. (2011). *E-Learning Theory and Practice*. London: SAGE.
- Kovacic, Z., & Vukmirovic, D. (2008). ICT adoption and the digital divide in Serbia: Factors and policy implications. Available at: <http://proceedings.informingscience.org/InSITE2008/InSITE08p367-391Kova540.pdf>
- Κύργιος, Ν. (2018). *Ψηφιακό Χάσμα και Ανώτατη Εκπαίδευση: Διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα*

- στα κοινωνικά χαρακτηριστικά των φοιτητών και τη χρήση του διαδικτύου, την αξιοποίηση των ηλεκτρονικών μαθημάτων. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Madge, C., Meek, J., Wellens, J., et al. (2009). Facebook, social integration and informal learning at university: "it is more for socialising and talking to friends about work than for actually doing work". *Learning, Media and Technology*, 34, 141-155.
- Martin, A. (2005). DigEuLit – a European framework for digital literacy: a progress report. *Journal of eLiteracy* 2(2). Available at: http://www.jelit.org/65/01/JeLit_Paper_31.pdf
- Μπουρντιέ, Π. (1994). Οι τρεις καταστάσεις του πολιτισμικού κεφαλαίου (μτφρ. Ε. Σταματοπούλου). Στο Π. Μπουρντιέ, *Κείμενα Κοινωνιολογίας* (σσ. 75-84) (παρουσίαση - επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος). Αθήνα: Δελφίνι.
- OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development). (2001). *Understanding the Digital Divide*. Paris: OECD.
- Osterman, M. D. (2012). Digital literacy: Definition, theoretical framework, and competencies. In M. S. Plakhotnik, S. M. Nielsen & D. M. Pane (eds.), *Proceedings of the 11th Annual College of Education & GSN Research Conference* (pp. 135-141). Miami: Florida International University.
- Tsipalkides, I., Kyrgios, N., & Sianou, E. (2015). Digital divide and inequalities in higher education: Students' access to a computer and internet use (abstract). *Annual International Conference of Cultural Diversity, Equity and Inclusion: Intercultural education in 21st century and beyond*, 26 June-3 July 2015. Ioannina, Greece. <http://www.iaie.org/ioannina2015>
- Van Deursen, A., & Van Dijk, J. (2011). Internet skills and the digital divide. *New Media & Society*, 13(6), 893-911.
- Van Deursen, A. J., & Van Dijk, J. A. (2014). The digital divide shifts to differences in usage. *New Media & Society*, 16(3), 507-526.
- Van Deursen, A. J., Van Dijk, J. A., & Peters, A. (2016). Modeling traditional literacy, internet skills & internet usage: an empirical study. *Interacting with Computers*, 28(1), 13-26.
- Van Dijk, J. (2005). *The Deepening Divide: Inequality in the Information Society*. Thousand Oaks, CA; London; New Delhi, India: SAGE.
- Van Dijk, J. (2006). Digital divide research, achievements and shortcomings. Available at: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0304422X06000167>
- Van Dijk, J. (2012). The evolution of the digital divide. The digital divide turns to inequality of skills & usage. In J. Bus et al. (eds.), *Digital Enlightenment Yearbook* (pp. 57-75). Amsterdam: IOS Press.